

на межі XVI-XVII ст. як яскраве явище перехідного періоду, що стало передвісником модернізації судочинства Нового часу.

В.Шеретюк

Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768-1775 рр.)

В політичній діяльності держав присутність моральності доволі рідке явище. Особливо коли це стосується раніших періодів історії. Прикладом цього може бути Російська держава, яка протягом кількох століть експлуатувала у своїх цілях факт переслідування православної віри в Литві та Польщі. Назвавши себе спадкоємницею Київської Русі, Москва задалася метою зібрати навколо себе землі Великого князівства. Для прикриття своєї агресивності та експансіоніських дій московські князі оголосили себе захисниками православної віри і під знаменом захисту єдиновірного православного населення втручаються у внутрішні справи держав, які володіли землями кийвських князів. Першою державою, яка зіткнулася зі святою релігійною місією Москви стало Велике князівство Литовське¹. Перехід українських земель за умовами Люблінської унії 1569 р. від Литви до Польщі автоматично приречував останню на ведення боротьби з північно-східним сусідом за спірні території. Наступ католицизму на українську православну церкву дав

¹ Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. - К., 1995. - С.51.

можливість Московській державі саме під приводом захисту єдиновірців втручатися у внутрішні польські справи. Так, уважно спостерігаючи за перебігом подій в Речі Посполитій і прагнучи реваншу за поразку в Смоленській війні, цар підбурює Богдана Хмельницького до війни з Польщею в ім'я православної віри¹. А в 1653 р. на переговорах з польською стороною, не отримавши від неї сподіваних поступок, московський уряд, уміло представивши непоступливість Польщі як її небажання припинити утиски православ'я, оголошує їй війну². Надалі спритно підхопивши високо підняте українством знамено захисту православної віри після поразки національно-визвольних змагань на Україні, Москва не згортає його протягом століття, перетворивши у невід'ємну частину своєї дипломатії у Речі Посполитій.

Використовуючи релігійне питання як засіб впливу на польський уряд, Москва намагалася зробити його більш поступливішим на переговорах. Правомірність клопотань московського двору за єдиновірців як релігійного та історичного обов'язку певною мірою визнавали і у Польщі. Цей момент і

¹ Грабенский В. История польского народа. - СПб., 1910. - С.195, 198.

² Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века. - Саратов, 1960. - С.32.

робив дисидентське* питання тим важелем, за допомогою якого царський уряд намагався впливати на польську сторону при тому, що це мало благовидний привід. Значною мірою це вплинуло на включення до умов Андрусівського перемир'я третього пункту, за яким Річ Посполита гарантувала православним своєї держави "вольное заживание религии грецкой"¹. Домігшись такої поступки від Польщі, московський уряд досягає ще більшого під час підписання "Вічного миру" в 1686 р. За умовами договору, Московська держава отримувала право втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої з релігійно-дисидентського питання, яке вже для останньої починало набувати рокового значення. В IX статті договору Польська держава гарантувала вільне сповідування православної віри, припинення утисків і переслідувань православного населення. В разі ж невиконання умов Москва мала право клопотатися та висувати вимоги стосовно стану православної церкви у Польщі².

Якщо раніше Москва прагнула оволодіти українськими землями, що були в складі Польської

* Дисиденти (з лат. *disidentes de religione* - іновірці) так в Речі Посполитій називали всіх осіб, які не належали до католицької віри в першу чергу православних і протестантів.

¹ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. - Вильна, 1866. - С.108.

² Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - Т.2. - С.51.

держави, то в час ослаблення останньої Росія починає претендувати взагалі на всю Польщу. Релігійне питання продовжувало слугувати Москві фактором впливу в її польській політиці, хоча з огляду на історичні реалії російський уряд уміло використовував дисидентське питання певною мірою як предмет торгівлі. Так, прагнучи схилити Польщу до союзу проти Швеції під час Північної війни, Москва не тільки фактично вивела питання православних зі своєї дипломатії, а й закрила очі на те, що у Польщі за короткий проміжок часу з п'яти гарантованих Річчю Посполитою умовами "Вічного миру" православних епархій залишилася лише одна. Тільки після закінчення Північної війни і втрати Польщею своєї цінності як союзника Росія знову активізувала дисидентське питання. Однією з причини цього було намагання російського уряду потіснити в Польщі позиції своїх противників - Франції, Австрії і Пруссії¹.

Апогеєм використання Росією питання становища православного населення Польщі стали 60-ті роки XVIII ст. Катерина II, прагнучи використати період безкоролів'я у Речі Посполитій, намагалася підпорядкувати останню виконанням своїх політичних завдань. Спочатку дисидентське питання стає одним з приводів до втручання у внутрішні справи Польщі і впливу на польський уряд. З обранням польським королем свого ставленника Станіслава Августа питання іновірців мало стати засобом впливу і на

¹ Смоленский В. История польского народа. - СПб., 1899. - С.233.

нього¹. Намагаючись не допустити реформ державного устрою Польщі, що могло б посилити королівство і позбавити Росію в ньому свого впливу, Петербург знову вдається до релігійного питання. Використовуючи релігійну нетерпимість, характерну для польського суспільства, російський посол, піднімаючи релігійне питання, фактично звів до зривів сейму. Саме питання іновірців стало зручним засобом для повалення головних опозиціонерів Росії в Польщі - партії Чарторийських².

Однак піднявши так високо знамено захисту православних і в той же час відсутність будь-яких позитивних змін у становищі єдиновірного населення в Польщі лягали плямою на честь і славу Російської імперії. Небажання поляків йти на поступки Росії в дисидентському питанні і неможливість відступу в даному питанні змушували російське керівництво вдаватися до крайніх методів для вирішення проблеми. Тільки за допомогою підкупів, погроз використання військ та арештів Росії вдалося нав'язати сеймові всі потрібні собі рішення, в тому числі і в питанні іновірців³. Проте така перемога виявилася пірровою. Імперії довелося розплачуватися за вчинену наругу над законами Польської держави. Польський народ, роздратований таким насиллям, піднявся на боротьбу

¹ Cegielski T. Kadziela L. Rozbiory Polski 1772-1793-1795. - Warszawa, 1990. - S.94.

² Грабенский В. Указ. соч. - С. 272.

³ Сборник РИО. - СПб., 1885. - Т.48. - С.303-304, 61-62, 150; СПб., 1886. - Т.51. - С.15-16.

проти Росії. Центром повстанців стало місто Бар, де була проголошена конфедерація. Однак, не маючи ні умов, ні потрібних сил, щоб помститися Росії, поляки всю лють виливали на українське православне населення, ставлячи йому у вину втручання Петербурга у внутрішні справи Польщі.

Першим відчувши на собі всю лють конфедератів до Росії, православне населення звернулося до єпископа Гервасія з проханням домогтися від російського уряду захисту¹. Але спроби єпископа знайти допомогу й захист у Росії не мали успіху². Розмах конфедерації і відсутність допомоги від російської сторони змушував українське населення залишати рідні села й домівки і переховуватися в лісах та болотах. Поступово народ втрачав надію на допомогу єдиновірної держави³.

Хрестовий похід конфедератів проти православних і ті насильства, які вони чинили на Україні, виснажили терпіння українського народу. Живучи споминами про вольності часів Богдана Хмельницького, українство ненавиділо все польське і католицьке і було чудовим ґрунтом для агітації православними священиками та запорозькими козаками проти поневолювачів. Спалах релігійного православного життя в період і після сейму завдяки високо піднятому російським послом Репніним

¹ Архив Юго-Западной России. - Ч.1. - Т.3. - С.681.

² Там само. - С.693-699.

³ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. - СПб., 1873. - С.88.

знамена захисту православ'я на рівні відносин самодержавців двох слов'янських держав вселив у православний народ надію на Росію, яка візьме під свою опіку єдиновірців і забезпечить їм повноправне життя в Речі Посполитій. Українське населення почало більш сміливо виступати проти польських і українських експлуататорів, проявляти дух непокори і бунтівництва. Тому так легко розгорілося полум'я повстання гайдамаків, здійсненого безчинствами конфедератів. Повстання швидко поширювалося по Правобережній Україні, загрожуючи перерости з релігійного протистояння у громадянську війну.

Даний розвиток подій був ніяк не на користь Росії. Підпорядкувавши собі Польщу, Петербург поспішав зайнятися вирішенням інших зовнішньополітичних проблем. Негайної уваги потребувала ситуація на півдні, а також на півночі, де проявляла неспокій Швеція¹. Перемога російської дипломатії в Польщі, що значно посилила позиції Росії в Європі, не могла пройти повз ревну увагу противників. Розвиток конфедеративного руху в Польській державі дав привід Франції, Австрії і Туреччині для втручання в польські справи з метою ліквідувати російський протекторат над королівством².

Початок російсько-турецької війни різко змінив положення Росії. Особливо це позначилося на російсько-польських відносинах. Ситуація в Польщі

¹ Сборник РИО. - СПб., 1883. - Т.37. - С.248.

² Там само. - СПб., 1893. - Т.87. - С.65.

складалася в той час далеко не на користь імперії. Стали проявлятися наслідки силової політики в Речі Посполитій. Ускладнення зовнішньополітичного становища імперії надало сміливості польським силам. Боротьба конфедератів, втягнення Росії у війну, французькі, австрійські і турецькі обіцянки про допомогу і їх агітація проти Петербурга штовхали польське керівництво до спроби позбавитися російського протекторату¹. Звичайно, в даній ситуації польська політика російського уряду не могла не зазнати змін. Концентрація всіх сил і уваги на війні з Туреччиною змушувала канцлера Росії Паніна залишити розвиток подій в Польщі частково на розсуд посла Репніна, поклавшись на його дипломатичний хист. Першочерговим завданням, що постало перед російським послом була необхідність якнайшвидше припинити в Польщі хаос і безлад і намагатися втримати Польщу за собою до закінчення війни. Однак придушити рух конфедератів, які отримували допомогу з-за кордону, не маючи достатніх військових сил², було малоймовірною справою. Становище Репніна ускладнювалося різкою зміною позицій короля і Чарторийських, які прагнули скористатися скрутним становищем Росії і змінити умови російської гарантії та постанови стосовно дисидентів. На спроби посла спільно з ними знайти вихід з становища, що склалося в Польщі, Станіслав Август і "фамілія" запевняли Репніна в єдино можливому шляху

¹ Там само. - С.65, 73, 83.

² Там само. - СПб., 1883. - Т.37. - С.154.

заспокоєння польської нації - ліквідація ганебних для Польщі результатів сейму 1767-1768 рр. Тільки обмеженням прав православних, стверджували вони, можна заспокоїти націю, особливо усуненням іновірців від законодавчої влади і судійських місць. І цього хотіли не тільки "попи", а й "лучшие благоразумные и умеренные люди", без чого вони не хочуть вмішуватися в справи і приймати на себе функцію заспокоєння нації, через що можуть заробити довічну до себе ненависть¹.

Російсько-польські відносини зайшли в глухий кут. Петербург не хотів іти на пропонувану поступку, яка для нього була б ганьбою. Віддати те, ради чого було затрачено стільки зусиль, часу і коштів, для імперії означало визнати за собою поразку у відносинах з державою, на яку зневажливо дивилася вся Європа: "самая малейшая уступка, покрывая нас стыдом, разрушила бы еще всю основу и связь прочих последнего сейма узаконений, а особливо гарантий наших - главным предметом и первым всей нашей статской системы"². Але реалії часу вимагали від російського уряду пошуку можливостей вирішення даного питання. Польська сторона зайняла зручну позицію спостерігача, відчуваючи за собою підтримку Австрії і Франції, і чекала поразки Росії у війні, щоб самій вчинити те, на що не погоджувався Петербург. Дана позиція Варшави означала в даній ситуації скоріше не нейтралітет, а опозицію Росії. Це розумів

¹ Там само. - СПб., 1893. - Т.87. - С.151-152.

² Там само. - С.152

російський уряд. Розумів він і те, що цей нейтралітет при сприянні певних держав може призвести до включення Польщі у антиросійську коаліцію. У пошуках виходу російське керівництво вирішує змінити тактику. Головною ознакою цього стало відкликання Репніна як представника попередньої системи насильства.

Відправляючи нового посла Волконського в Польщу, М.Панін забезпечив його інструкціями дій у крайньому випадку. Інструкції ці стосувалися питань гарантії Росії і становища православної церкви в королівстві. Передбачаючи можливість подальшого загострення ситуації, Панін проінструктував Волконського на випадок необхідності піти на поступки польській стороні. Послу повідомлялося про готовність російського двору віддати справу іновірців на внутрішньопольське вирішення. Це означало, що Петербург погоджувався на варіант, при якому дисиденти спільно з польським урядом повинні знайти компромісне рішення. Компроміс, в тлумаченні Паніна, включав добровільну відмову дисидентів від місць у сенаті, трибуналах, судах і, особливо, від володіння староствами. Найважливішим для російського посла в даному дипломатичному ході було правильно обрати позицію. Щодо цього Волконський отримав окрему інструкцію: "Не входя и не участвуя никак в модификации постановленных диссидентам преимуществ, умалчивать о тех уступках, которыя иногда они сами между собою сделают согласятся для скорейшаго успокоения и примирения

со своими соотчечами"¹. Панін упереджав посла, що потрібно "для сохранения перед публикою лица" поставити питання так, ніби згода між католиками і дисидентами "исходила и совершалась без видимого в оном соучастия" російського уряду. Але, залишаючись в стороні від згоди сторін, Волконський мав стежити, щоб "диссиденты не всего и навсегда уже лишены были, ибо иначе совершенным их исключением от законодательства и судебной власти состояние их сделалось бы хуже прежнего и было уже законным образом превращено в сущее моральное небытие". У випадку надто негативного наслідку угоди для православних послу пропонувалося не вмішуватися офіційно у справу, а робити керівникам обох сторін "соответствующие внушения"². Для пояснення чи, можливо, швидше виправдання свого кроку перед православними голова зовнішньополітичної канцелярії Росії приводить наступні аргументи: "Надобно, чтобы сами диссиденты добровольно вошли в точное рассмотрение, стоит ли для них собственно сохранение на последнем сейме приобретенных прав и преимуществ того, чтобы покупать оное гражданскою в отечестве войной, или же не лучше ли жертвовать добровольно частию выгод для восстановления общей тишины для обеспечения другой части тех самых выгод? Со всем этим слава и достоинство ея императорскаго величества не дозволяют, чтобы покушение о нужде и пользе такого поступка было от

¹ Там само. - СПб., 1896. - Т.97. - С.147-148.

² Там само. - С.147-148.

нас, а надобно, чтобы диссиденты сами на то попали, или же, по крайней мере, вашим сиятельством чрез третьяго весьма нечувствительным и искусным образом доведены были, чтобы диссиденты отозвались добровольно к ея императорскому величеству, королю и правительству с представлением своего собственнаго желанія принести некоторую часть своих преимуществ в жертву возстановленію внутренняго покоя"¹.

Тим часом, з Петербурга від польського резидента Псарського прийшла королю звістка про готовність російської сторони зробити поступки в дисидентському питанні за умови добровільного погодження на це самих іновірців². Ця звістка була підкріплена і словами російського посла.

Восени 1770 р. російський уряд готувався до мирних переговорів з Константинополем, які мали символізувати припинення російсько-турецької війни. Намагаючись посилити свої позиції на переговорах, Петербург прагнув ще до їх початку або хоча б у процесі заспокоїти Польщу і "изъять заранее из среды сей камень притыкания". З цією метою Волконський мав створити нову польську партію на чолі з примасом, воєводою київським Потоцьким і графом Мнішеком, яка б мала сприяти встановленню потрібного Росії спокою у Польщі. Взамін на це Панін обіцяв не перешкоджати добровільній двосторонній

¹ Там само. - СПб., 1893. - Т.87. - С.500-501.

² Соловьев С. История падения Польши. - М., 1863. - С.109.

згоді між православними і новоутвореною партією в плані обмеження прав іновірців¹.

Наскільки російське керівництво готове було пожертвувати правами православних у Польщі, свідчить записка, вручена уповноваженому міністрові Пруссії в Петербурзі графу Сольмсу 29.09.1770 р. В ній між іншим Катерина II зауважує про опір Чарторийських в усіх спробах Петербурга знайти компромісне рішення. Коли російський уряд погодився зробити поступки стосовно православних, "фамілія" продовжувала вимагати анулювання всіх нав'язаних Росії постанов на сеймі 1767-1768 рр. Тому успіх російської дипломатії імператриця бачила можливим лише за умови відсторонення Чарторийських від справ. Поступки, могли виявити православні щодо відмови їх від місць у сенаті, обмеження кількості в палаті представників, повинні були бути актом, який витікав з їх власного бажання. Лише тоді шляхом пожертви правами православних могло вдатися прихилити до себе короля та польських політиків і досягти певного порозуміння. Однак імператриця зазначала, що після даних обмежень прав православних їх становище потребуватиме значної обережності і гарантій. У минулому обмеження свобод православних було вчинено незаконно, і вони залишали за собою право вимагати їх відновлення. В даному випадку відмова православних від ряду своїх прав була юридичною і фактичною. Тому імператриця сподівалася на підтримку прусського короля під час

¹ Сборник РИО. - СПб., 1896. - Т.97. - С.145-147.

переговорів, які б мали вестися між православними і новоствореною польською партією¹.

Однак передчасна радість Станіслава Августа погодженням Росії на поступки була затьмарена умовою, яку поставив Волконський. За відмову від справи православних Росія вимагала відсторонення від справ Чарторийських та інших його родичів і підтримки російських інтересів². Проте черговий раз прогиставити себе польському суспільству заради інтересів Росії король не зважився³.

Спроба російського уряду поторгуватися одним питанням православних не вдалася. Не знаходячи за потрібне іти на більші поступки, Петербург радить Волконському якомога більше тягнути час і не допускати можливості детронізації Станіслава Августа⁴. Такої політики притримувався російський уряд до весни 1771 р., доки зовнішньополітичне становище Росії дещо не стабілізувалося. Зміну позиції імперії щодо Польщі знову символізувало відкликання російського посла і заміну його іншим⁵.

Перелом у ході російсько-турецької війни на користь Росії дещо зменшив напруження при імператорському дворі і додав оптимізму і впевненості. Це відразу позначилося на польській політиці Петербурга. Переконавшись, що заміна

¹ Там само. - С.156-157.

² Там само. СПб., 1883. - Т.37. - С.262.

³ Там само. - С.263.

⁴ Соловьев С. Указ. соч. - С.110.

⁵ Сборник РИО. - СПб., 1896. - Т.97. - С.195, 216.

Репніна Волконським була помилкою і прагнучи стабілізувати ситуацію в Речі Посполитій, російський уряд вирішує відправити до Варшави людину, подібну характером до Репніна. Вибір упав на вже старого, але дуже обдарованого й енергійного Каспара Сольдерна¹. В інструкціях, отриманих Сольдерном при від'їзді до Польщі, була оговорена можливість певних поступок, які могли б сприяти успіхові справи, "но однако не преступая надлежащих границ, приписываемых сохранением самой гарантии и поддержания нашего достоинства. Мы не только уполномачиваем вас превратить при удобном случае эту декларацию в пояснительный акт, но сверх того наше намерение и желание чтобы как это дело гарантии, так и дело диссидентов были прекращены таким отдельным и объяснительным к трактату актом, дабы таким образом самый трактат не потерпел никакого нарушения и был сохранен в своей неприкосновенности"².

В цей час у Петербурзі були переконані в тому, що для заспокоєння Польщі і відновлення в ній російського впливу, було достатньо переможно закінчити війну з Туреччиною³. Напружуючи всі сили, щоб досягнути цього, російський уряд стикається з іншою проблемою. Прусія, вирішивши скористатися ситуацією, пропонує Росії піти на поділ Польщі між

¹ Там само. - СПб., 1883. - Т.37. - С.351.

² Там само. - СПб., 1896. - Т.97. - С.220.

³ Там само. - СПб., 1893. - Т.87. - С.385.

трьома державами - Прусією, Австрією, Росією¹. Для Петербурга поділ Польщі, в якій він прагнув самостійно панувати, був поразкою всієї його польської політики. Загроза поділу значною мірою визначила заміну м'якого Волконського на рішучого і діяльного Сольдерна. Російський уряд сподівався, що новому послу вдасться стабілізувати ситуацію в Польщі і тим самим відібрати у Прусії привід до втручання в польські справи².

Сольдерн, вичерпавши усі відомі йому шляхи для повернення польського уряду до Росії, знову приводить в дію план Паніна щодо поступок у питанні становища православних³. На організованих Сольдерном конференціях православних посол з метою схилення їх до відмови від отриманих на останньому сеймі прав і свобод запевняв їх: "из двух крайностей лучше избрать, где надежно получается часть искомого, нежели ту, где оно все неизвестности подвергается с доскональным разрушением самого их бытия от продолжения внутренних замешательств"⁴. Жертва правами православних мала бути представлена останнім і як необхідність відібрати "предлог у злонамеренных людей продолжать разбойничества

¹ Там само. - СПб., 1883. - Т.37. - С.205, 209-210.

² Бобржинский М. Очерк истории Польши. - СПб., 1891. - Т.2. - С.270; Манусевич А. Очерк по истории Польши. - М., 1952. - С.254..

³ Сборник РИО. - СПб., 1896. - Т.97. - С.424.

⁴ Там само. - С.175.

под религиозным знаменем"¹. Однак представники православної церкви Речі Посполитої проявили стриманість до переговорів, на які їх штовхав російський посол. Це викликало невдоволення у Петербурзі. В листі до Сольдерна М.Панін співчував послові в тому, що йому доводиться мати справу з такими несвідомими людьми і висловив упевненість, що йому вдасться "держать их на подобающем им месте что советы и намеки российского посла будут законом для них"². Проте на шляху російсько-польської угоди знову стали Чарторийські. Розуміючи складність положення Росії і не передбачаючи загрози своїй державі від Пруссії, "фамілія" не пішла на зустріч пропозиціям російського двору. Очевидно, не сподіваючись на позитивне закінчення для Росії південної кампанії, Чарторийські чекали або більших поступок від Петербурга, або взагалі звільнення Польщі російської протекції при подальшому ускладненні її зовнішньополітичного становища³.

У вересні 1772 р. новий посол Росії у Польщі Штакельберг разом з пруським уповноваженим Бенуа подали польському міністерству декларацію про поділ Польщі⁴.

Для узаконення поділу Польщі Австрія, Прусія і Росія змусили польський уряд скликати сейм. Він відкрився у квітні 1773 р. і мав розв'язати і досі спірне

¹ Соловьев С. Указ. соч. - С.142.

² Сборник РИО. - СПб., 1896. - Т.97. - С.425.

³ Соловьев С. Указ. соч. - С.145.

⁴ Там само. - С.145.

у російсько-польських відносинах питання становища православного населення у Речі Посполитій. Позиція російського керівництва відносно необхідності певних поступок у питанні православних знову визначилась його планами щодо місця Речі Посполитої у подальшій зовнішній політиці Росії.

Активно розпочавши у 1764 р. використовувати питання православних у процесі опанування Польщі і досягши цього, російський уряд перестав надалі відводити йому яке-небудь значне місце у своїй дипломатії. Однак це не була добровільна відмова від використаного матеріалу. Активізація питання православних на сеймі 1767-1768 рр. стала однією з головних причин початку безпорядків у королівстві, які в результаті призвели до поразки російської дипломатії - поділу Польської держави.

Проект поділу, розроблений пруським королем Фрідріхом II, був направлений як проти Польщі, так і проти Росії. Пояснювалося це тим, що остання, втрачаючи території королівства, обмежувала й послаблювала свої впливи і позиції в Європі. Тому, вимушено йдучи на поділ, російське керівництво втішало себе впевненістю визнанням іншими державами свого протекторату над тією Польщею, яка залишилася¹. Для Росії Річ Посполита після першого поділу мала стати "посредствующей державой,

¹ Корнилов Л. Русская политика в Польше со времен разделов до конца XX века. - СПб., 1915. - С.8.

которая должна служить противовесом при соперничестве великих держав"¹.

Сподіваючись залишити Польщу під своїм впливом і прагнучи запобігти продовженню релігійного конфлікту на її території, Петербург був готовий погодитися на обмеження політичних прав православного населення королівства. На думку С.Соловйова, пояснювалося тим, що серед православних не було "значительной шляхты"², а нижчі стани могли задовольнитися релігійними свободами. Поступливість у питанні православних також давала російській стороні можливість схилити поляків до сприяння російським інтересам у більш важливих питаннях. Російському послу у Варшаві барону Штакельбергу наказувалося на основі інструкцій, вручених ще Волконському головним канцлером дипломатичної канцелярії, "сохранить диссидентское дело в полной его силе и во всем его пространстве", але притому погодитися на добровільну згоду самих православних відмовитися від ряду своїх прав і цим сприяти припиненню релігійного протистояння в державі³. В інструкціях, отриманих Штакельбергом від імператриці 24.02.1773 р., містилися вказівки про необхідність разом з представниками союзних держав сприяти компромісному рішенню між пануючою в Польщі

¹ Сборник РИО. - СПб., 1896. - Т.97. - С.342.

² Соловьев С. Указ. соч. - С.150.

³ Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. - Екатеринослав, 1908. - С.429.

католицькою церквою і православними. Імператрицею були перелічені можливі поступки православних, які включали відмову від надання їм місць у польському сенаті і міністерствах. Натомість, католики мали погодитися на відміну закону про заборону права переходу з однієї віри до іншої. Йдучи на жертву правами єдиновірців, Панін керувався невдоволенням поляків розширенням прав православних. Раз так, розмірковував він, ми ними пожертвуємо, якщо православні самі оголосять про добровільну згоду обмежити свої права. З іншого боку, "чтоб не даром сделать эту уступку, можна было бы требовать, чтобы закон о наказаниях для тех, которые меняют веру, был бы уничтожен"¹. Щодо інших затверджених сеймом 1767-1768 рр. прав православних, то вони мали залишатися без змін. Особливо наголошувалося на праві православних бути представленими своїми депутатами на сеймі².

Якщо порівнювати список поступок, на які був готовий імператорський двір у другій половині 1770 р., з поступками у 1773 р., то стає очевидним, що в першому випадку схильність Петербурга до компромісу була зумовлена загостренням його зовнішньополітичного становища. У другому вона вже мала скоріше тактичний характер. За проміжок у три роки розстановка сил у Європі змінилася, і Польща перетворилася зі сторони, що могла торгуватися, на ту, яка повинна була брати те, що пропонувалося.

¹ Сборник РИО. - СПб., 1883. - Т.37. - С.266.

² Беднов В.А. - Указ. соч. - С.430.

Поступаючись правами дисидентів на місця в Сенаті і Міністерстві, російський уряд тим самим відбирав у поляків привід для роздування полум'я віронетерпимості. Петербург, якому питання православних уже стало скалкою в оці, намагався його проминути, щоб надалі воно не завдавало клопотів. Очевидно, для того, аби жертва правами православних не сприйнялася як надмірна поступливість для держави-жертви, Росія висунула вимогу про свободу переходу в інші віросповідання. Однак, незважаючи на приреченість стану Польської держави, російський уряд не чекав легкої згоди польської сторони з цією поступкою. Пояснювалося це знову ж таки активізацією роботи папських нунціїв, які закликали поляків захищати інтереси католицтва. Ускладнювала ситуацію і позиція союзної Австрії, яка також прийняла сторону захисників католицької віри і сприяла нагнітання релігійної атмосфери¹.

При підготовці до сейму Штакельберг, долаючи намагання поляків затягнути час, діяв репнінськими методами, використовуючи силу, погрози і підкуп. Для того, щоб запобігти зриву сейму, його конфедерували, а потім, слідуючи за сценарієм Репніна, відібрали делегацію від сейму, яка й виробила всі необхідні союзним державам постанови. 18.09.1773 р. делегація трактатом підтвердила поділ Польщі. Вироблений нею проект передбачав укладення Польською державою з кожною із держав, що брали участь у поділі, особливих

¹ Там само.

трактатів, які містили у собі релігійні і громадські права дисидентів. Завдяки трактату між Польщею і Росією остання отримувала право підтримувати порядок і законність у межах Речі Посполитої і турбуватися про дотримання правового положення православних¹.

Після підготовки делегацією трактатів сейм відновив роботу. Для вироблення й вирішення всіх питань йому знадобилося два з половиною року. Одним із спірних питань виявилось питання православних, за яким стояли як політичні інтереси держав, так і релігійний максималізм папи і місцевого католицизму.

Не знайшовши шляхів для досягнення свого плану і не бажаючи затягувати прийняття рішень через православних, Росія пішла на обмеження своїх вимог. В результаті 15 березня 1775 р. у Варшаві був підписаний акт між Польщею і Росією, який був доповненням трактату від 18 вересня 1773 р. і визначав положення православних у Польській державі. Даний акт складався з трьох артикулів. У ньому говорилося, що російська сторона, за VII артикулом, зобов'язувалася, між іншим, гарантувати мир і спокій серед православних Речі Посполитої².

За умовами сеператного акту, в I артикулі зазначалося, що російська сторона, бажаючи ліквідувати в польському суспільстві привід до суперечок, погоджувалася на такі умови: виключення

¹ Там само. - С.432.

² Там само. - С.433.

православної шляхти з сенату і мністерств Речі Посполитої; обмеження до трьох кількості депутатів від православних до сенату; право користування православною шляхтою всіма перевагами і вигодами свого шляхетного походження нарівні з католикам; ліквідація змішаного суду і заміна його королівським і литовським судами¹.

На основі артикулів VIII і IX трактату 1773 р. був підписаний ще один акт, який містив різні постанови. IX артикул даного акту постановляв необхідність створення спеціальної комісії для розгляду скарг ворогуючих сторін - уніатів і православних. В її обов'язки мав увійти розгляд порушень законності з часу закінчення сейму 1767-1768 рр.² Обидві сторони, проявивши віру в силу цих постанов, зобов'язувалися ні під якими приводами не дозволяти своїм військам підтримувати якусь із сторін та закликати своїх підданих дотримуватись законності і спокою до завершення роботи даної комісії³.

Таким чином, постановами сейму 1772-1775 рр. православні Речі Посполитої позбавлялись останньої опори, на яку до цього часу розраховували. Становище їх ускладнювалося ще й тим, що після поділу і приєднання Білорусії до Росії останній православний єпископ виявився уже за межами Польщі. Перехід Білорусії до імперії значно зменшив кількість православного населення королівства, обмеживши

¹ Бантыш-Каменский Н. Указ. соч. - С.334.

² Беднов В.А. Указ. соч. - С.436.

³ Коялович М. Указ. соч. - С.166.

його можливості і сили для самостійної боротьби за свої права проти натиску уніатів.

Умови трактату не тільки засмутили православних, а й призупинили православний рух на Україні. Діячі православ'я, зневірившись у можливості перемоги, поступово припиняють свою діяльність. Найменші сподівання православних на хоча б дотримання польською стороною тих уже обмежених своїх прав знову перекреслюються самоуправством шляхти і діячів католицької та уніатської церков, які, незважаючи на рішення сейму, продовжували переслідувати "схизматиків". Вбачаючи в Росії головного винуватця розчленування їх держави, поляки знову всю лють і ненависть спрямували на українське православне населення. Намагаючись хоча б цим відповісти за російське втручання у справи своєї держави, уніати зі згоди польського уряду і за підтримкою польського суспільства розпочинають наступ на залишки православ'я, маючи намір досягти його повної ліквідації в межах Польщі¹.

Таким чином, нагнітаючи атмосферу навколо питання становища української православної церкви в Речі Посполитій, Росія протягом століття не змогла покращити ситуацію. Навпаки, своїм цілеспрямованим змішуванням релігійного питання з політичними призвела до посилення утисків православних у Польщі. Приймавши на себе місію захисника православної віри, Росія виконувала її тільки тоді, коли це вигідно поєднувало з її зовнішньополітичними

¹ Там само. - С.167.

планами. Уберігаючи свій міжнародний авторитет, Петербург змушений був на сеймі 1767-1768 рр. покласти край дисидентській справі. Однак при наступному загостренні ситуації російське керівництво спочатку торгувалося питанням іновірців, а згодом відмовило від нього, зробивши православних об'єктом для помсти поляків Росії.

Т.Чухліб

Про місце і роль О.Суворова в українській історії

Безперечно, що окремі періоди життя та діяльності видатного російського полководця Олександра Суворова були тісно пов'язані з багатьма подіями у минулому України і стали складовою частиною історії українського народу Нової доби. Адже, незважаючи на знищення у 60-80-х рр. XVIII ст. державної автономії Лівобережної України (т.зв.Гетьманщини), а також зруйнування у 1775 р. своерідної національної військово-політичної організації - Запорозької Січі, українці репрезентували значний відсоток офіцерського і солдатського складу російської армії, яка під командуванням Суворова брала участь у різних військових кампаніях останньої чверті XVIII ст. Крім того, окремі війни, що їх вела Російська імперія у той час відбувалися на території України.

Першою працею українського автора, що висвітлює біографію О.Суворова можна вважати життєпис полководця, вміщений у книзі Д.Бангиша-